

ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐ

ԵՐՈՒՍԱԳԷՄ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱՆՈՅԵԱՆՑ

1971

անդրադառնալու հիշյալ ձեռագրացուցակի յուրաքանչյուր հատորի արժեքին և դրանով սպառիչ գնահատանքի խոսք անելու բազմաթիվում հեղինակի կատարած նշանակալից աշխատանքի մասին, իր ամբողջությամբ վերցրած: Սակայն ինչ չափով էլ որ ցարդ գրվել է Նորայր սրբազանի պատկանելի վաստակի մասին, լինի այդ հայրենիքում թե սփյուռքում, արտահայտված այն անվերապահ, միահամուռ և բարձր գնահատականն է, որին արդար կերպով արժանացել է նա:

Ներկա գրախոսությունը նվիրված է Ն. Լալս. Պողարյանի ուշագրավ մի այլ աշխատությանը, որ իսկական մի նոր խիզախում պետք է համարել հայագիտության երախտավորի ստեղծագործական կյանքում: Հազիվ ավարտած իր պատկանելի ձեռագրացուցակի հիմններորդ հատորի հրատարակման հոգնատանջ գործը, սրբազանը առանց ընդմիջելու իր աշխատանքը, հայագիտությունը հարստացրեց մի նոր ծավալուն աշխատությամբ ևս, որը կրում է «Հայ գրողներ, Ե—ԺԷ դարեր» խորագիրը: Այդ նոր

երկը անմիջական արգասիքն է հեղինակի կողմից կատարված ձեռագրագիտական բազմամյա աշխատանքների, որի ընթացքում պեղելով Նրուսաղեմի հայկական գրքչագրերի հարուստ գանձարանը, որն իր ընդգրկած հայերեն ձեռագրերի քանակով և գիտական արժեքով երկրորդ տեղն է գրավում աշխարհում՝ Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանից անմիջապես հետո, հնարավորություն է ունեցել ի հայտ բերել մեր միջնադարյան մատենագիրների բազմաթիվ անհայտ մնացած գործեր և կամ ճշգրտումներ կատարել նրանց կյանքի և ստեղծագործության վերաբերյալ:

Իր «Բացատրական»-ում հեղինակը նշում է, որ մատենագրական դասերի ընթացքում, ինչպես նաև Ս. Հակոբյանց ձեռագրացուցակի հատորները կազմելուն աղբյուր, տարիների ընթացքում պատրաստել էր սույն հատորը և այժմ տպագրության հանձնելով այն, իրավացի կերպով նկատում է, որ նման մի աշխատություն կարող է «պիտանի ըլլալ հայ մատենագրությանը զբաղվող ուսուցիչներու, ուսանողներու և բանասերներու»²:

Այժմ ծանոթանալով այս նոր աշխատության հետ, կարող ենք անվերապահորեն ասել, որ նրա ժրաջան հեղինակը հասել է իր նպատակին, կատարելով շատ անհրաժեշտ ու օգտակար մի գործ, որի պակասը վստույց զգալի էր ինչպես հայ ուսանողության, այնպես էլ ուսուցչության ու հայագետների համար: Եթե հայ մատենագրության պատմությունը վերաբերող գործերի շարքում իր առաջնությունը շարունակում է դեռևս պահպանել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության բազմախառն գիտնական Հ. Գ. Զարբհանյանի երկը՝ բաղկացած երկու հատորներից³, որոնք մինչև օրս շատ բանով պահպանել են իրենց թարմությունը և այդ պատճառով էլ նրա առաջին հատորը արժանացել է մի քանի հրատարակության, ապա, հանուն ճշմարտության, պետք է ներկատել, որ շուրջ մեկ դար ժամանակի ջրնությունը դիմացող այդ մեծարժեք աշխատության կողքին ներկայումս գրախոսվող գործը իր արժանի տեղը կարող է գրավել իբրև նրան շատ բանով լրացնող երկ:

Ն. եպս. Պողարյանի «Հայ գրողներ, Ե—Ժէ դարեր» գործը նախ ընդգրկում է Ե—Ժէ դարերի հայ մատենագրերի ցանկը (էջ Ե—ԺԶ), իսկ բուն նյութը՝ հայ մատենա-

գիրներին նվիրված բաժինը, գրավում է 1—572 էջերը, որ ներկայացված են Ե—Ժէ դարերին ապրած և գործած 153 հայ մատենագրերի անհույս կյանքն ու գործը, սկսած ս. Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Դավիթ Սալաճորեցի: Վերջում ունի նաև «Ծանկ հատուկ անվանց» (էջ 572—616) բաժինը, որը շատ է օգնում այս կամ այն հեղինակի կամ տեղանունների մասին գրքում եղած հիշատակությունները գտնելուն:

Սույն աշխատության առաջին կարևոր առավելությունը կայանում է նրանում, որ այնտեղ ընդգրկված մեր մատենագրության հազար երեք հարյուր տարիների ընթացքում ներկայացված հեղինակների մի մասը կամ բոլորովին տեղ չէր գրավել և կամ միայն հիշատակվել էր թոռացի կերպով անցյալի նման տիպի աշխատություններում: Գրախոսվող երկի հաջորդ ակնառու հաջողությունը պետք է համարել հայ մատենագրերի ստեղծագործություններից բերված շուրջ 170 նմուշները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն ընթերցողին տվյալ հեղինակի ոճի և լեզվի հետ ծանոթացնելու գործում: Նշենք, որ այս ևս գրեթե անմասնադիմ է նման գործերի համար: Նմուշներ բերված են յուրաքանչյուր հեղինակից երբեմն մեկ, երկու և անգամ երեք հատ: Օրինակ Սմբատ Գունդստաբլից կան երեք բնագրեր, ա) «Յառաջաբան Անսիգի (հատված)», բ) «Յառաջաբանություն Դատաստանաց (հատված)», և գ) «Յիշատակարան Մաշոց Գրոց»: Նույնպես երեք տարբեր նմուշներով է ներկայացված Գեորգ Սկևտացու ստեղծագործությունը⁴, և այլն: Սույն աշխատության արժեքն է՛լ ավելի է մեծանում, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ մեջբերված նմուշների մի զգալի մասի համար օգտագործված են ձեռագրական անտիպ նյութեր՝ հիմնականում երուսաղեմյան հայկական գրչագրերից: Ինչ վերաբերում է իր գործում վերստին հրատարակված նմուշներին, պետք է նկատել, որ այստեղ ևս դարձյալ ի հայտ է գալիս հեղինակի մանրագին համեմատություններ կատարելու անսպառ եռանդը: Նկատի ունենալով տվյալ բնագրի անցյալ հրատարակության սխալները, հեղինակը, համեմատելով այն իրեն մատչելի եղող տարբեր ձեռագիր օրինակների հետ, կատարում է միանգամայն արժեքավոր ճշտումներ և մատնաճշում նախորդ հրատարակությունների սխալները: Այդպես է վերաբերվել հեղինակը, օրինակ, Կիրակոս Դրազարկեցու

² Նորայր եպս. Պողարյան, Հայ գրողներ, Ե—Ժէ դար, Նրուսաղեմ, 1872, էջ Դ:

³ Հ. Գ. Զարբհանյան, Պատմություն հայ Ռիմ դպրության (Դ—ԺԳ դար), չորրորդ հրատարակություն, Վենետիկ, 1882: Նույնի հտ. Բ (Նոր մատենագրություն), Վենետիկ, 1878:

⁴ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 309—312:

⁵ Նույն տեղում, էջ 326—329:

1117 թ. հիշատակարանի նկատմամբ⁶: Նույն քննական վերաբերմունքն է ցուցաբերում հեղինակը անգամ մատենագրերի երկերը թվելու ժամանակ: Իբրև օրինակ հիշենք Հովհաննես Սարկավագի «Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսի» բնագիրը, որը ստանց իսկ մեջբերելու, այն համեմատության մեջ դնելով Երուսաղեմի № 1272 գրչագրի հետ, ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում, որ այդ երկից կատարված նախորդ երկու հրատարակությունները «բազմասխալ» և կամ «տասնյակ մը կարևոր սխալներով» են լույս տեսել⁷: Ուշագրավ երևույթ է նաև ձեռագրական հարուստ նորահայտ տվյալների օգտագործումը ինչպես հեղինակների կենսագրության, այնպես էլ նրանց երկերի մատենագիտության ամբողջացման համար:

Ոչ պակաս արժեքավոր է նաև հայ մատենագրերի կյանքին ու ստեղծագործություններին վերաբերող վերջին տարիներին ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ սփյուռքի տարածքի վրա լույս տեսած առանձին մենագրությունների և հոդվածների հիշատակումը իրենց տեղում: Այս ևս կոչված է մեծապես նպաստելու հետազոտական աշխատանքներով զբաղվողներին: Սույն մատենագիտական հարուստ տվյալների շարքում կարևոր տեղ են գրավում նաև տարիներ շարունակ հեղինակի կողմից «Ն. եպ. Ծովական» ստորագրությամբ «Սիոն»-ում, «Էջմիածին»-ում և այլ հանդեսներում հրատարակված բազմաթիվ հոդվածները և ուսումնասիրությունները, որոնք կարևոր ներդրում են հանդիսացել հայագիտության համար: Ահա հեղինակի հիշատակության արժանի այդ հոդվածներից մեկի արգասիքն է սույն հատորում գտնվող և հայ միջնադարյան առաջին բանաստեղծություն և երաժշտություն՝ Սահակղոխտին (7—8 դարեր) նվիրված բաժինը: Անցյալում, ինչպես Հ. Գ. Զարբհանյանը⁸ և ակադ. Մ. Արեղյանը⁹, այնպես էլ ակադ. Հր. Աճառյանը¹⁰ նյութերի չգոյության պատճառով Սահակղոխտի մասին ստիպվել էին բավարարվել միայն Ստ. Օրբելյանի¹¹ հայտնի տողերով:

Նույնպես Հ. Ղ. Ալիշանը¹² և ապա Գ. Ծ. Վ. Գալեքարյանը¹³ շփոթության մեջ էին ընկել Սահակղոխտի ստեղծագործության որոշման հարցում: Միայն տարիներ անց հայագիտությունը հնարավորություն ունեցավ վերստին ստանալ Օրբելյանի վկայականով Սահակղոխտի ստեղծագործությունը եղող «Սրբունի Մարիամ» Ծմնդյան կցուրդը, շնորհիվ Ն. եպ. Պողարյանի հայտնաբերության¹⁴: Տեղի սկզբնատողերով «Սահակղոխտ» հոդվող հեղինակի այժմ հայտնի դարձած այս միակ կցուրդը իր արժանի տեղն է գրավել սույն հատորում¹⁵:

Այս գործում կարևոր են նաև այն էջերը, որ բազմալատասակ բանասերը, շնորհիվ իր երկարամյա ձեռագրական պրպտումների, փորձեր է կատարում ի հայտ բերելու մեր մատենագրերի անհետ կորած նաև այլ երկեր: Այդ շարքից ուշագրավ է Անանիա Նարեկացուն նվիրված բաժինը, որ, խոսելով Երուսաղեմի մատենադարանում պահվող «Ընդդէմ երկարնակաց» ծավալուն աշխատության, ինչպես նաև նրա կողմից դարձյալ երկարնակների դեմ գրված «Հաւատարմատ» աշխատության մասին, որ հիշատակում է Ուխտանէս պատմիչը¹⁶, հեղինակը նկատում է՝ «Թերևս նախորդի տարբեր մեկ խմբագրությունը», և ապա սվեյացնում. «Այս երկու գրություններին մին կամ մյուսը օգտագործված ըլլալ կթվիմ Անանիա Սանահնեցիի կողմէ, վասնզի իր հակաճատության մեջ կան համամասն շատ հատվածներ»¹⁷: Միաժամանակ հեղինակը ցույց է տալիս ինչպես իր կողմից Անանիա Նարեկացուն համարվող այնպես էլ Անանիա Սանահնեցու դարձյալ անտիպ մնացած աշխատությունների իրար համընկնող մասերը: Ինչպես նշել ենք Հ. Ս. Անասյանի կողմից Վարդան Այգեկցուն նվիրված արժեքավոր աշխատության մասին մեր գրած հոդվածում, վերոհիշյալ երկու գրչագրերի համեմատությունը մի կողմից և մյուս կողմից էլ Վարդան Այգեկցու նորահայտ «Հաւատարմատ»-ում մի ոմն Անանիա վարդապետից մեջ բերված վկայությունները, որոնք Հ. Ս. Անասյանի կարծիքով պետք է, որ Սանահնեցուն լինեն¹⁸, կարող են կարևոր

⁶ Նույն տեղում, էջ 205—206:

⁷ Նույն տեղում, էջ 213:

⁸ Հ. Գ. Զարբհանյան, Պատմություն հայ հին դպրության..., էջ 785:

⁹ Ակադ. Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին (սկզբից մինչև 10 դար), Երևան, 1944, էջ 485:

¹⁰ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1948, էջ 372:

¹¹ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, ԼԱ, էջ 139:

¹² Հ. Ղևոնդ Մ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հտ. Ա, Վնեստիկ, 1920, էջ 261—63:

¹³ «Տաճար», Կ. Պոլս, 1912, էջ 352:

¹⁴ «Հասկ», 1951, էջ 366:

¹⁵ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 117—118:

¹⁶ Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հատված Բ, էջ 132—136:

¹⁷ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 151:

¹⁸ Հ. Ս. Անասյանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 83:

նշանակություն ունենալ Ամանիա Նարեկացու ցարդ կորած համարվող երկերի հայտնաբերման գործում¹⁹:

Ուշագրավ է նաև Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսի երկերի շարքում «Խոստովանությունն հաաստոյ և նգովք հերետիկոսաց» գործի հիշատակությունը²⁰, որի բնագիրը նա հրատարակել էր իր կազմած Երուսաղեմի ձեռագրացուցակի առաջին հրատարակության մեջ²¹: Այդ նույն գործից տարբեր գրչագրեր է հիշատակել նաև Հ. Ս. Ամասյանը²²: Սակայն վերջերս Վ. Ա. Հակոբյանը իր մեծարժեք «Կանոնագիրք հայոց»-ի Բ հատորի ներածությունում, ելնելով այն բանից, որ Աբրահամ Աղբաթանեցու գործին համանման մի բնագիր է հասել մեզ Կանոնագրքի մեջ առանց նրա անվան, ինչպես նաև այդ նույն բնագիրը համընկնում է նաև «Գիրք թղթոց»-ում եղող Արդիշտ ասորի եպիսկոպոսի անունով մեզ հասած երկու թղթերի և «Կնիք հաաստոյ» ժողովածուում եղող անանուն մի բնագրի հետ, կասկած է հայտնում, նրա վավերականության մասին: Նա նկատի է ունեցել նաև այն հանգամանքը, որ այն ձեռագիրը, որից հրատարակվել է Աբրահամ Աղբաթանեցու անունով հասած այդ գրվածքը, նոր գրչագիր է, ընդօրինակված 1737 թ.: Այսպիսով Վ. Ա. Հակոբյանը գտնում է, որ այն չի կարող հաստատ համոզում ներշնչել այդ բնագիրը Աբրահամ կաթողիկոսին վերագրելու համար. ապա այդ երկի հեղինակային պատկանելության հարցը անորոշ է թողնում²³: Սակայն պետք է նշել, որ թեև Պողարյան արքայազնի կողմից հրատարակված հիշյալ բնագիրը 1737 թ. ընդօրինակված մի գրչագրից է կատարված, սակայն բարեբախտաբար նույն բնագրից ցարդ հայտնի են նաև շատ ավելի վաղ ընդօրինակություններ, որոնցից է Երուսաղեմյան մի գրչագիր՝ 1417 թ.-ից²⁴, և Վենետիկյան

մի այլ ընդօրինակություն՝ 1335 թ.²⁵, որոնցում կա Աբրահամ կաթողիկոսի անունը: Այսպիսով սույն բնագրի նոր ընդօրինակություն լինելու պատճառաբանությունը ինքնին վերանում է և ապացուցվում, որ հրատարակված ձեռագրից 400 տարի վաղ գրչագրեր ևս գոյություն ունեն, որոնք դարձյալ պահպանում են Աբրահամ կաթողիկոսի անունը: Նկատենք, որ հիշյալ գրվածքը որոշ չափով համահնչյուն է նույն Աբրահամ Աղբաթանեցու կաթողիկոս ընտրվելու առթիվ Հայոց և Վրկանաց մարգարան Սմբատ Բագրատունում հայ հոգևորականների կողմից տրված ձեռնարկին²⁶: Շատ հնարավոր էր, որ Աբրահամը կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո ինքը ևս անհրաժեշտ էր համարել գրել առանձին իր անունից հիշյալ գրվածքը՝ անշուշտ նկատի ունենալով ժամանակի դավաճաբանական քարդ իրադրությունը: Ինչ վերաբերում է Արդիշտի թղթերի մամուլությանը սույն գործի հետ, կարող էր հայ իրականության մեջ այն համօրինակային (տրաֆարետային) ձև ունենալ և հաճախ օգտագործվել հերձվածողների դեմ նաև այլ անձանց կողմից և տարբեր առիթներով:

Ուսանելի և ուշագրավ շատ բան կա գրախոսվող սույն հատորում, սակայն տեղի սղությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս վերոհիշյալների մասն այլ օրինակներ ևս բերելու:

Այլոց հեղինակությունները հիշատակելու հարցում այնքան նախանձախնդիր եղող հեղինակը իր անձի և երկասիրությունների նկատմամբ չարաչար համեստ է գտնվել և հաճախ զանց է առել այս կամ այն հեղինակի մասին անցյալում իր կատարած աշխատանքների հիշատակությունը: Օրինակ, Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերի մասին գրելու ժամանակ բավարարվել է՝ հիշելով միայն, որ «Բանի մը տարի առաջ (1958) Ս. Հակոբյանց տպարանեն լույս տեսավ Թլկուրանցիի Տաղգիրքը, որ կպարունակե իր թե՛ սիրային, թե՛ խրատական և թե՛ կրոնական քերթվածները»²⁷: Այնինչ այդ իր աշխատասիրությամբ հրատարակված մեծագրությունն է՝ նվիրված Հովհաննես Թլկուրանցուն²⁸: Ղազար Փարպեցուն նվիրված

¹⁹ Ս. Քոլանջյան, Վարդան Այգեկցին և «Արմատ հաաստոյ»-ն (գրախոսության փոխարեն), «Էջմիածին», № 9, էջ 40:

²⁰ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 62:

²¹ Ն. եպս. Պողարյան, Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, Բ հատոր, Երուսաղեմ, 1958, էջ 32—33:

²² Հ. Ս. Ամասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե—ԺԸ դդ., Երևան, 1959, էջ 80:

²³ Վազգեն Հակոբյան, Կանոնագիրք Հայոց, Բ, Երևան, 1971, էջ XLVII—XLVIII:

²⁴ Նորայր եպս. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց, հատոր առաջին, Երուսաղեմ, 1966, էջ 4:

²⁵ Հ. Բարսեղ Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին, Մխիթարյանց ի Վեհափյ, 1924, Վեհափյ, էջ 327:

²⁶ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 149—150: Ուխտանէս, Բ, էջ 57—59:

²⁷ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 388:

²⁸ (Խե.) Յովհաննես Թլկուրանցի, Տաղգիրք, հրատ. Ն. եպս. Ծովական, Երուսաղեմ, 1958, էջ ԻԸ+115:

քաժնում²⁹ մոռացված է հեղինակի կողմից կատարված մի նոր հրատարակություն՝ «Նորագյուտ հատված Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմության խորագրով, որի մասին Ն. եպս. Պողարյանը նկատում է, որ «Այս հատվածի առանձին հրատարակության նըպատակն է ընծայել նպաստ մը Ղ. Փարպեցու Պատմության բնագրի սրբագրության»³⁰։ Դարձյալ հեղինակային մատենագրությունների քաժնիցներում չեն հիշատակված Ստեփանոս Լեհացու³¹, Վարդան Այգեկցու³², Փավստոս Բուզանդի³³ և այլոց մասին հեղինակի գրած մի շարք հոդվածները։ Հովհան Գառնեցու կապակցությամբ թեև նշված է աշխատությունների ցանկում նրա «Բան շահաւետ և օգտակար ամենայն մարդկան» գրվածքի երուսաղեմյան ձեռագիրը, սակայն մոռացված է հիշատակել, որ այդ բնագրի հրատարակումը ևս պարտական ենք անխոնջ բանասերի ջանքերին³⁴։

Ցանկալի կլիներ, որ սույն արժեքավոր գործի երկրորդ հրատարակության ժամանակ այնտեղ տեղ գրավեր նաև Գրիգոր Ակներցի կամ Ականցի պատմիչը (ԺԴ դ.), որը նախապես հայտնի էր Մաղաքիա աբեղա անվամբ, և որի հայերեն բնագրի հետ զուգահեռ Թբիլիսիում 1961 թ. հրատարակվեց նաև վրացերեն թարգմանությունը՝ կատարված Նադար Ծոշիաշվիլու կողմից։ Ծատլով է արված, որ հաճախ ցույց են տրված նաև պատմիչների գիտական հրատարակությունները։ Անհրաժեշտ է ավելացնել նաև Ղազար Փարպեցու, Հովհան Մամիկոնյանի, Կորյունի և Արիստակես Լաստիվերտցու գիտա-համեմատական բնագրերի հրատա-

րակությունները։ Առաքել Դավրիժեցու մատենագիտության մեջ պետք է ավելացնել նաև նրա տաղերը³⁵։ Ցանկալի կլիներ, որ բերվեն նաև հայ մատենագրերից կատարված օտար լեզվով, ինչպես նաև աշխարհաբար թարգմանությունները։

Այս բոլորը հեշտ ուղղելիք են, կարևորն այն է, որ սույն հատորը կոչված է լրացնելու բազմաթիվ գրքերի և աղբյուրների պակասը։ Չբավականանալով իր կատարած մեծ աշխատանքով, հեղինակը միաժամանակ զեռնեղել է նաև օտար մատենագրերի ժամանակի և երկասիրությունների, ինչպես նաև հիշատակված անձանց մասին ծանոթություններ³⁶։ Գրքի բազմաթիվ էջերում զետեղված են բառացանկեր, դժվարիմանալի բառերի համար³⁷։ Այս բոլոր ցանկերը նպաստում են նյութի հեշտ ընտրությանը։ Դրական երևույթ է նաև ցարդ իրենց ապրած տարիները անհայտ մնացած յուրաքանչյուր հեղինակի կողքին թեկուզ հարցական նշանով դրված թվականները։

Նորայր եպս. Պողարյանի «Հայ գրողներ, ե—ԺԷ դարեր» աշխատությունը մի նոր փայլուն խիզախում է բազմավատակ հեղինակի ստեղծագործական կյանքում և կոչված է միանգամայն իր արժեքավոր նպաստը բերելու ընթերցող լայն հասարակության, ինչպես նաև հայ բանասիրության համար։ Նորանոր հաջողությունների լավագույն մատյաններ հաշագիտության և հայ ձեռագրագիտության բազմաթիվ նվիրյալին իր կոթողային երկը՝ Երուսաղեմի «Մայր ցուցակ»-ը իր ավարտին հասցնելու և վերոհիշյալ աշխատության նման ալ օգտավետ գործեր ևս պարգևելու համար մեր ժողովրդին՝ ի փառս հայ մշակույթի։

ՍՈՒՐԵՆ ԲՈՒԱՆԶՅԱՆ

²⁹ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 34—36։

³⁰ Նորայր եպս. Պողարյան, Նորագյուտ հատված Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության», «Բաների Մատենադարան», 8, Երևան, 1967, էջ 263—274։

³¹ «Սիոն», Երուսաղեմ, 1960, էջ 103։

³² «Սիոն», 1960, էջ 104—106։

³³ «Սիոն», 1960, էջ 173—175։

³⁴ «Սիոն», 1960, էջ 382—385։

³⁵ Տես Հ. Ս. Ամասյան, Հայկական Մատենագիտություն..., էջ 1152—1153։

³⁶ Գրախոսվող աշխատությունը, էջ 165—166, 369։

³⁷ Նույն տեղում, տես էջեր 36, 258, 342, 449, 456, 475—476, 515, 520, 547, 565—571։

